

Landssvikoppgjeret – eit «sosialt, ridskjelvt»

Baard Borge

Det norske oppgjeret med landsmenn som hadde stått på den galne sida under okkupasjonen, har kasta lange skuggar inn i etterkrigstida.

Baard Borge (f. 1963) underviser i statsvitenskap ved Høgskulen i Harstad. Han skreiv om nynazisme i Syn og Segn nr 2, 1996.

Like etter 50-årsmarkeringa av frigjeringa i mai 1945 sto lesarinnlegget «Frigjoringstid – også for NS-barn» på trykk i Dagbladet. Kvinna som hadde skrive til avisa, hørde til ei stor, men sjeldan omtalt gruppe nordmenn: Ho var ei av kanskje 100 000 nolevande etterkomarar etter medlemmer av Vidkun Quislings parti *Nasjonal Samling* (NS), partiet som blei samarbeidspartnaren til tyskarane i okkupasjonsåra. I avisinnlegget sitt skriv ho at NS-borna så å seie aldri snakkar ope ut om foreldra sine haldningar i okkupasjonsåra, sjølv ikkje med nære vener. Enno i dag, eit halvt hundreår etter krigen, er dei redde for å bli fordømde og utstøytte.

Etter mi meining er lesarbrevet eit av mange teikn som kan tyde på at det norske samfunnet enno ikkje er ferdig med etterdønningane frå okkupasjonsåra, og frå oppgjeret med dei landsmennene som hadde stått på den galne sida. I Noreg har dei som blir kalla *landssvikarane*¹ vore eit svært kjensleladt tema, kanskje endå meir enn i andre land som var under tysk okkupasjon. Kvifor? Svensken Jan Troell, som nyleg laga film om den norske diktarhovdingen og Hitler-beundraren Knut Hamsun, har i eit avisintervju vore inne på ei mogleg forklaring. Troell seier at nordmenn har ei sterk nasjonal-kjensle, og difor kan me ikkje tilgje anten Hamsun eller andre som blei dømde for landssvik. Troells teori har etter mi meining ein kjerne av sanning i seg, og i denne artikkelen skal eg freiste å grunngje kvifor.

Rettsoppgjeret

På invasjonssdagen 9. april 1940 kunne ein utpå kvelden høyre NS-føraren Vidkun Quisling tale i NRK radio. I talen utnemnde han seg sjølv til ny statssjef, i spissen for ei NS-regjering. Quisling måtte rett nok trekkje seg attende allereie etter ei veke, då tyskarane etablerte sitt *Reichskommissariat*, som fekk i oppgåve av Hitler å halde oppsyn med forvaltninga av Noreg. I løpet av denne eine veka hadde Quisling sitt namn likevel nådd å bli eit internasjonalt synonym for landsforrædar.

I september utnemnde Reichskommissar Terboven ei ny, norsk regjering av kommissariske statsråder. Fleirtalet av ministrane var NS-folk. Quisling sjølv sat ikkje i denne regjeringa, men som NS-førar kontrollerte han statsrådene som var partimedlemmer. I februar 1942 lét så tyskarane Quisling få danne si andre, reine NS-regjering, ei regjering som fungerte heilt fram til frigjeringa.

Lenge før Noreg blei frigjort, arbeidde Johan Nygaardsvold si eksilregjering, som hadde søkt tilflukt i London, med å førebu eit oppgjer med Quisling og tilhengjarane hans, *quislingane*. Førebuingane til oppgjeret gjorde regjeringa i nært samarbeid med folk frå motstandsørsla i det okkuperte Noreg, *Heimefronten*. Rettsgrunnlaget for oppgjeret var framfor alt paragraf 86 i straffelova, som seier at den som hjelper fienden i krig, er landsforrædar. I tillegg til straffelova kom det mellombels lovføre-

segner, «de parlamentariske anordninger». Dette var meir tilpassa den faktiske situasjonen heime i Noreg, blant anna gjorde dei det til eit lovbrøt å teikne eller halde fast ved medlemskap i NS. Særleg viktig blei *landssvikanordningen* frå desember 1944, som stort sett var Heimefronten sitt verk. Ei seinare lovføresegn slo fast at det var dei alminnelege domstolane som skulle gjennomføre oppgjeret. I Noreg oppretta ein altså ikkje særdomstolar som skulle ta seg av oppgjeret med kollaboratørane, slik mange andre land gjorde.

Resultatet av førebuingane i London blei det mest omfattande oppgjeret i heile Europa. Ikkje i noko anna land blei ein så stor del av befolkninga trekt inn i oppgjeret. Av dei andre landa som hadde vore okkuperte av Tyskland, var det berre Belgia som var i nærleiken av å gjennomføre eit like omfattande rettsleg oppgjer som Noreg. I Noreg blei 633 pr 100 000 innbyggjarar dømde til fengselsstraff. Tilsvarende tal for Frankrike er 94, medan Danmark fengsla 374 pr 100 000, Nederland 419 og Belgia 596.

Rundt 93 000 norske borgarar blei mistenkte for å ha gjort seg skuldige i landssvik. Ser ein talet i forhold til at befolkninga på denne tida talde berre 3 millionar menneske, skjønar ein lettare kor store dimensjonar oppgjeret hadde. Omfanget landssvikoppgjeret fekk, kom av avgjerda om at kvar einaste politiske samarbeidsmann eller -kvinne skulle trekkjast til rekneskap: Alle medlemmene av NS skulle for retten. Når det var mogleg å finne fram til alle saman, kom det av at medlemsarkivet til partiet blei beslaglagt ved frigjeringa. Avgjerda om å straffe alle NS-medlemmene førde òg til at det skulle gå seks år før domstolane var ferdige med oppgjeret.

Omkring 49 000 av dei mistenkte blei dømde, resten blei frikjende, eller straffefølgginga mot dei vart innstilt. Blant dei dømde finn me dei aller fleste NS-medlemmene. Tjuefem av dødsdommane blei fullbyrda. Quisling sjølv blei avretta ved skyting, og same lagnaden fekk to av ministrane hans, Hagelin og Skancke. Likevel kan me seie at dei fleste straffereaksjonane under rettsoppgjeret var milde: Dei 26 000 passive NS-medlemmene til dømes, som ikkje

hadde anna på rulleblada sine enn sjølve parti-medlemskapen, blei straffa med bøter. Passive NS-medlemmer fekk oftast saka si avgjort ved føreligg, ikkje gjennom ei rettssak. Til saman 17 000 av alle dei mistenkte fekk fengselsstraffer under rettsoppgjeret. Den siste livstidsfangen, NS-ministeren Axel Stang, blei sett fri i 1957. Men det norske samfunnet var enno ikkje ferdig med landssvikarane: Oppgjeret kasta lange skuggar inn i etterkrigstida, og nokre av skuggane strekkjer seg heilt inn i vår tid.

93 000 norske borgarar var mistenkte for å ha støtta syn som dette. (NTB)

Etterverknadene

Når me i dag skal gjere opp status for etterverknadene av rettsoppgjeret, kan det først vere rimeleg å skilje mellom politiske og sosiale verknader, og deretter mellom kortvarige og meir langvarige effektar. Etter mitt syn var dei politiske verknadene truleg nokså temporære, medan dei sosiale verknadene derimot har vist seg å vere seigliya.

114703

Ser me etter moglege politiske effektar, kan me i dette sagnskildingshistorie 2014 endra av oppgjeret. Tre små, høgerradikale parti, som i vala før krigen hadde vore med og tevla om veljarane, var no forsvunne. Alle desse partia forsvann i samband med oppgjeret. Dette gjeld sjølvsagt NS, som no var blitt eit kriminalisert og forbode parti, men det gjeld òg *Scmfunnspartiet*, som hausten 1945 hadde ein formann som var under gransking for landssvik.² Heller ikkje *Fedrelandslaget* tok del i val etter krigen: Partiet hadde sommaren 1940 sett seg i eit dårleg lys, fordi det gjennom intrigar freista å skaffe seg politisk makt i det okkuperte Noreg. Partistrukturen blei altså påverka av oppgjeret, men ikkje ved at nye parti kom til. I Noreg fekk me ikkje noko eige parti som skulle fremje rehabiliteringa av dei dømde, slik ein til dømes fekk i Belgia.³

Vi kan også sjå resultatata frå stortingsvalet hausten 1945 i samanheng med oppgjeret. Dei borgarlege partia lei nederlag ved dette valet. Veljarane tok eit skritt til venstre, noko som skjedde i mange europeiske land i kjølvatnet av verdskrigen. Suksessen til den norske venstresida, og særskilt framgangen for kommunistane, kan kanskje også forklarast ut frå den harde og uforsonlege haldninga desse partia hadde til landssvikarane. Slike haldningar fann nok gjenklang hjå fleirtalet i befolkninga rett etter frigjeringa, og kan difor ha gjeve ein veljargevinst. Noko forenkla kan vi seie at det var venstresida i politikken som gjekk inn for eit strengt og mest mogleg omfattande oppgjer, medan dei borgarlege hadde ei noko meir forsonleg haldning til tidlegare samarbeidsfolk. I ordskiptet blei dei to synspunkta kalla for *Isfronten* og *Silkefronten*.

Av dei borgarlege partia var det *Bondepartiet* som gjekk mest tilbake ved valet, relativt sett. Partiet si gruppe i Stortinget blei nære på halvert, frå atten til ti. Mange veljarar hugsa nok at fleire av førkrigsleiarane i partiet hadde gått over til NS under okkupasjonen. Eit døme er partiformannen, tidlegare statsminister Jens Hunsøid, som gjekk inn i NS hausten 1940, mellom anna for å få behalde stillinga si som fylkesmann i Buskerud. Eit anna døme er Olga Bjøner, tidlegare leiar i kvinnenemnda i Norges

Bond' 3, som frå høsten 1940 var leiar for NS K...neorganisasjo... Stortingsmann Erling Bjørnson, yngste son til dikteren Bjørnstjerne Bjørnson, gjekk også ut av Bondepartiet under okkupasjonen, og blei ein aktiv NS-medlem.

Turbulensen i dette første valet etter frigjeringa kom av at stemninga var påverka av krigen, og av oppgjeret som var i gang. Det rådde slik sett ein politisk unntakstilstand i 1945. Fire år seinare, i det neste stortingsvalet, var røynslene frå krigen og okkupasjonen komne meir på avstand, slik at den politiske stoda hadde nådd å normalisere seg att.

Ein annan politisk effekt av oppgjeret kan me få auge på om me ser det som eit ledd i normaliseringa av det norske, politiske systemet. Demokratiet skulle gjeninnførast, etter fem år med autoritært styre. Det har vore hevda at rettsoppgjeret gav den nye sosialdemokratiske leiinga den legitimiteten ho trong for å kunne byggje opp det demokratiske systemet på nytt igjen. Gjennom oppgjeret fekk den nye regjeringa til Einar Gerhardsen vist sin styrke og handlekraft. Men samstundes fekk ho også plassert skylda der ho «høyrede heime», og ho fekk skjerna dei gamle elitane. Særleg i byrjinga av okkupasjonen hadde mang ein politiskar, byråkrat, næringslivs- eller organisasjonsleiar vist stor vilje til å samarbeide med okkupanten. Eit kjent døme er riksrådsforhandlingane i juni 1940, då presidentskapet i Stortinget etter tysk press gjekk med på å fremje forslag om at Stortinget skulle avsette Kongen og regjeringa.

På bakgrunn mellom anna av dei illgjetne riksrådsforhandlingane oppnemnde regjeringa Gerhardsen i august 1945 ein særskild granskingskommisjon, som fekk til oppgåve å undersøke handlingane til både sivile og militære myndigheiter i tida frå april til september 1940. Men innstillinga frå kommisjonen blei ikkje drøfta av Stortinget før i 1948. Det ordnære landssvikoppgjeret hadde då gått føre seg i tre år, og befolkninga hadde trøytna på oppgjer. Stortinget vedtok såleis, etter eit springande og dårleg førebudd ordskipte, at det ikkje skulle reisast tiltale mot nokon representant for dei statlege myndigheitene som blei

kritiserte i rø...rtten frå grans...skommisjonen.

I fleire andre land, særleg i Tyskland, blei det frå starten av føresett at oppgjeret òg skulle ha ein annan politisk effekt: avnazifisering. Med dette omgrepet sikta ein til at all innverknad ifrå nasjonalsosialistisk ideologi skulle utryddast, ein skulle oppdra befolkninga på nytt. I Noreg var slike tankar lite framme i ordskiptet. I sigerherrane sine auge var rettsoppgjeret nemleg ikkje nokon politisk prosess mot menneske med andre synspunkt, men eit oppgjer med medlemmer av ein kriminell og svikefull organisasjon. Straks organisasjonen NS var oppløyst, rekna ein seg i Noreg ferdig med nazismen som problem.

Ei oppsummering kan vere at dei politiske effektane av oppgjeret glei over nokså raskt, når demokratiet var etablert på nytt, og veljarane hadde funne attende til dei gamle partiloyalitetane sine. Ser vi derimot på dei sosiale følgjene av oppgjeret, blir biletet truleg eit anna. Rettsoppgjeret i Noreg er blitt kalla eit sosialt jordskjelv, og etter mi mening med god grunn. Heile femten prosent av den vaksne befolkninga blei trekte inn i prosessane, anten som tiltalte eller som vitne. Sjølvsagt blei endå fleire indirekte påverka av rettsoppgjeret, gjennom slektskap med dei tiltalte. Det er ikkje usannsynleg at ein femtedel av alle dei norske familiane hadde ein eller fleire representantar blant dei mistenkte, og det seier seg sjølv at oppgjeret skaka det sosiale livet i nasjonen.

Stigmatiseringa

Skakingane etter det sosiale jordskjelvet synest å ha vore sterke og langvarige, trass i at dei fleste straffene under rettsoppgjeret var milde. Dei dømde fekk nemleg ei tilleggsstraff som domstolane ikkje rådde med: Dei vart utstøytte og sosialt brennemerkte. Desse attåtverkna-dene har synt seg å vere seigleva. Knappt nokon andre i etterkrigssamfunnet har vore så stigmatiserte som dei som var med i NS under krigen. Truleg har den sosiale utstøytinga av dei dømde vore verre enn til dømes hand-

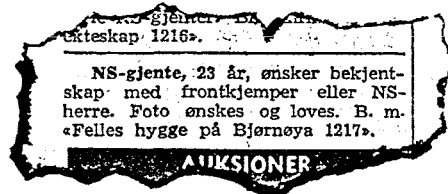
saminga kommunistane blei utsette for på 1950-talet, i den norske McCarthy-tida.

Den sosiale brennemerkinga har i røynda kanskje vore den hardaste straffa mot NS-folka: Dei blei stempla som landssvikarar utan nasjonal haldning, menneske som i ein gjeven situasjon var parate til å forråde landet sitt. Eit viktig tilskot til stemplinga var den storteilte interneringa av oppunder 30 000 mistenkte landssvikarar i mai 1945. Flesteparten av dei internerte var vanlege NS-medlemmer. Også måten avisene dekte rettssakene på, forsterka nok den sosiale brennemerkinga. Hjå pressa fanst det få eller ingen atterhald medan oppgjeret gjekk føre seg. Namna til dei tiltalte sto der svart på kvitt, med utførlege referat. Referata var dessutan gjerne sterkt farga, og det kom sjeldan noko positivt på trykk om dei tiltalte.

I dei andre europeiske landa sine oppgjer opererte ein i regelen med eit skilje mellom nazistar og medløparar. Dei sistnemnde blei som oftast ikkje straffa, fordi dei ikkje blei rekna som særleg farlege. I landa der store befolkningsgrupper hadde stått på feil side, slik som i Austerrike, hadde denne lina sjølvsagt praktiske årsaker. Ei straffefølgjing av alle nazistar og samarbeidsfolk ville rett og slett ha fått for store konsekvensar. Men også i land med mindre nazirørsler valde ein som oftast å ikkje kriminalisere vanlege, uviktige partimedlemmer. I Nederland, til dømes, avgjorde regjeringa hausten 1945 at ein ikkje trong trekkje alle dei små kollaboratørane, det vil seie vanlege medlemmer av nazipartiet, for retten. Heller ikkje danskane straffa vanlege medlemmer av «føraren» Fritz Clausens parti.

I Noreg, derimot, fanst ikkje omgrepet medløpar i det heile. Alle medlemmene av NS var i prinsippet å rekne som nazistar og landssvikarar, og dei skulle straffast deretter, uten omsyn til kor mykje dei hadde hatt å seie innafor NS-regimet. Dermed kom dei sosiale effektane av oppgjeret i Noreg også til å ramme menneske ein i andre land nok ville sett på som harmlause medløparar.

Når nordmenn flest skar alle NS-medlemmene ut av seg, har det i praksis skjedd på den måten som er beskrevet i boken *Landssvikarane* av jusprofessoren Johs. Andenæs, som sjølv sto sentralt på titalarsida under rettsoppgjering, blei omgrepet introdusert av Heimefronten gjennom *landssvikarordningen* frå desember 1944. I si bok om rettsoppgjering, som kom ut i 1979, nemner Andenæs ei viktig årsak bak dei sosiale effektane oppgjering fekk, nemleg den suggestive makta som låg i ordet landssvikar. Med eitt slag blei alle NS-folk plasserte i same båsen, utan omsyn til mangfaldet i motiva deira for å vere med i NS, og utan omsyn til dei faktiske handlingane deira. Idealistiske tenåringsgutar som melde seg frivillig til kampane på Austfronten, torturistar, angivarar og eldre ektepar som var villeidde av dei nazifiserte avisene – alle var dei av same ulla.

Born av slike kontakter har lidd mykje vondt under oppveksten i Noreg. (NTB)

Vi veit i dag at utstøytinga ikkje berre ramma dei dømde sjølv, men ofte familiane deira, og borna med. NS-born er det namnet vår tid har sett på ei gruppe menneske som har gjennomgått mykje vondt i barndoms- og ungdomstida si. I boka *Fødd skuldig* frå 1988 skriv Asgeir Olden om lagnaden til NS-borna. Han meiner det er lett å dokumentere at dei har hatt det vanskeleg. Psykiatrisk behandling, institusjonsopphald og pilleglas har vore ein del av kvardagen for mange av NS-borna, kanskje for fleirtalet av dei, seier han.

Olden undrar seg over at born av NS-leiarar og vanlege medlemmer ser ut til å ha mykje dei same rønslene. Forklaringa på dette er kanskje

at ein i Noreg som nei ikkje skilde mellom overlevande nazistar og medløparar, men såg alle som landssvikarar. Kanskje finn vi her ein skilnad mellom Noreg og til dømes Tyskland. I Tyskland har det nok hefta eit stigma ved toppleiarane frå nazitida, og ved dei verste valdsmennene, men neppe i særleg grad ved vanlege medløparar. Dette heng saman med at dei var så mange, tyskarar flest var vel nøgde med tilveret under «der Führer». Det tyske samfunnet i etterkrigstida kan ein sjå som eit 'kollektiv av skuldige', skriv statsvitaren Peter Steinbach. Når skulda er kollektiv blir ikkje den einskilde skuldige isolert og stigmatisert, slik han blir når skulda er individuell.

Ein del av stempinga av dei som var med i NS, er at dei ofte blir karakteriserte som menneske med alle slag negative eigenskapar. Dei blir rekna for vonde, dumme, svikefulle og grådige. I *Morgenbladet* kunne ein etter krigen til dømes lese at det hovudsakleg hadde vore strevarar, opportunistar og mislykka individ som samla seg under korsbanneret til NS. Karakteristisk for denne stigmatiseringa er den gjengse oppfatninga om at den norske Gestapo-agenten⁴ Henry Rinnan var ein typisk representant for dei dømde NS-folka. Angivaren Rinnan blei som kjent funnen skuldig i tretten drap. Etter ei oppsiktsekkjande rettssak blei han dømd til døden og skoten. Nest etter Quisling sjølv er nok Rinnan i ettertid den mest kjende av dei som blei dømde under rettsoppgjering. Brotsverka som blei avslørte under Rinnan-saka, forsterka samstundes hatet mot alle som hadde vore med i NS, naturleg nok. Problemet er at Rinnan si sak ikkje er representativ for det store fleirtalet av NS-medlemmene: Berre ein liten del av partimedlemmene blei, som han, dømde for å ha teke del i tortur, drap og andre valdshandlingar.

Henry Rinnan var dessutan ikkje styrd av politiske motiv, då han i juli 1940 let seg verve som agent i det tyske Gestapo. Han hadde aldri i sitt liv vist noka interesse for politikk, og las teikneseriar framfor bøker. Rinnan blei medlem av NS i september 1940, men var aldri aktiv i partisamanheng og hadde ikkje noko verv. Når tilfellet Rinnan stadig blir drege fram i medium som sjølv personifiseringa av NS,⁵ medverkar

Syn og Seig 1/1997

Syn og Seig 1/1997

det til å halde like populær fatningane om alle som var NS-medlemmer.

Minnet om NS lever vidare i mange nordmenn, difor er nok den sosiale brennemerkinga enno i dag ein realitet, slik også lesarinnlegget i innleiinga til denne artikkelen kan tyde på. I mang ei bygd kunne folk lenge etter krigen peike på gardane der familiane hadde vore NS-folk: *Der... og ...der*. Statsvitaren Stein U. Larsen har gjennomført to spørjeundersøkingar om NS i folks minne, den første i 1970, andre gong i 1981. Begge undersøkingane hans tydde på at minnet om NS har vore sterkt og stabilt gjennom etterkrigstida. I 1981 var tretti prosent av dei spurde i stand til å namngje minst ein tidlegare NS-medlem på heimadressen sin. Kvar tiande av dei spurde kunne peike ut fire eller fleire NS-folk.

Trettiseks år etter frigjeringa kunne altså førti prosent av den norske befolkninga framleis identifisere NS-medlemmer i lokalsamfunnet! Tala frå undersøkinga i 1981 var nær på identiske med resultatane frå den første undersøkinga i 1970. Så langt eg kjenner til, finst det ikkje liknande data frå andre europeiske land, som kunne gjere det mogleg for oss å samanlikne med forholda i Noreg. Det synest likevel ikkje urimeleg å tenkje seg at dei sosiale etterverkningane av oppgjering har vore meir seigilva i Noreg enn mange andre stader.

Eit paradoks?

Om den sosiale brennemerkinga av nazistane verkeleg har vore meir utprega i Noreg enn til dømes i Tyskland, kan det på eitt vis synast som eit paradoks. Grunnen er at Noreg i det store og heile jo blei spart for dei verste utslaga av andre verdskrigen. Valdshandlingane og tilhøva elles var jamt over meir alvorlege i andre land. I løpet av heile femårsperioden ifrå det tyske åttaket og fram til frigjeringa mista landet vårt omkring tre promille av innbyggjarane som direkte følgje av krigen. Sovjetunionen mista til samanlikning seks prosent av si befolkning, Jugoslavia ti, og Polen heile sytten prosent. Også i Vest-Europa, vårt eige nærområde, blei dei fleste tyskokkuperte landa verre råka av krigshandlingar enn Noreg. Johs.

Andenæs seier dessutan at dei tyske okkupasjonsoldatane i Noreg stort sett oppførde seg eksemplarisk, og at overgrep mot befolkninga var sjeldsynte.

Noko av årsaka til stigmatiseringa av NS er nok at Noreg fekk eit kollaboratørregime, som freista å tvinge på befolkninga ei uønskt *nyordning* av samfunnslivet. Her ligg ein skilnad mellom Noreg og dei fleste andre tyskokkuperte landa, der heimlege fascistar ikkje fekk kome inn i styre og stell, men blei gåande utan reell politisk makt. Når NS-føraren Quisling for nordmenn flest blei den personifiserte Svikaren, har det også vore med på å stigmatisere alle partimedlemmene. Men Quislings NS-styre var trass alt ikkje eit ytterleggående nazi-regime som lét seg jamføre med Hitler-Tyskland. Ideologisk sett var NS sprunge ut av særneigne norske politiske tradisjonar, sjølv om partiet også var påverka av fascismen ute i Europa.

I okkupasjonsåra såg mange NS-folk seg sjølv som bufferar mellom sine egne landsmenn og okkupantane. Vi veit at mange av dei freista å ta vare på norske interesser, så godt det let seg gjere. Her kan eg vise til mine egne rønslar, etter å ha studert dokument frå to hundre rettsaker mot dei øvste leiarane i NS-styret. I forbausande mange av sakene konkluderer retten med at tiltalte ikkje har vore vondsinna eller aggressiv, og vidare med at han har opptrådd sakleg i stillinga si. Ein annan attest retten ofte gjev tiltalte, er at han har freista å stå imot press ifrå tyskarane og meir radikale norske NS-folk.

Ein kan etter mi meining ikkje sjå NS under okkupasjonen berre som ein reiskap for tyskarane, og heller ikkje som eit einsarta parti. Historikaren Øystein Sørensen har hevda at fleirtalet av NS-folka var nasjonale,⁶ medan mindretalet var tyskvenlege i eitt og alt, til dømes dei norske SS-mennene. Ein kan kanskje seie at blind fanatisme var regelen i Det tredje riket, men unnataket i Noreg, sjølv om også NS hadde sine radikale element. Få NS-folk blei som nemnt dømde for valdshandlingar, men det skal ikkje forteiast at regimet nytta seg av vald og tortur. Slikt skjedde ikkje

minst hjå det NS-dominerte *Statspolitiet*, som jobba i tilsyn med okkupasjonsstyrkane. 2014

Ei samanfating kan vere at det tilsynelatande er ein kontrast mellom stigmatiseringa av NS, og Noreg sine faktiske røymsler ifrå krigen og okkupasjonen. Dette kan òg illustrere eit meir generelt poeng, nemleg at måten ulike land handsama fascistar og samarbeidsfolk på etter krigen, ikkje berre kan forståast ut ifrå handlingane desse menneska blei skulda for. Forma på einskilde nasjonale oppgjer, og effektane oppgjera fekk, heng truleg òg saman med andre forhold. Eit døme på slike forhold kan vere kor stor del av ei befolkning som var involvert på den galne sida. Kanskje var det slik at dess større del gjerningsmennene utgjorde av befolkninga, dess mindre sterk blei den sosiale utstøytinga?

Følgjande spørsmål reiser seg: Kvifor har stigmatiseringa vore så sterk, og kvifor held minnet om dei dømde seg så godt, nettopp i Noreg? Ein av grunnane til det stabile minnet er nok dei gjennomslitne forholda på lokalplanet. Nordmenn flest bur i små bygdesamfunn og i småbyar, der dei dømde vanskeleg kunne forsvinne i anonymiteten. Men dette er neppe heile forklaringa. Eg vil peike på eit anna perspektiv som etter mitt syn kan gje oss meir innsikt i mekanismane som ligg bak langtidsskaden av oppgjeret. Vi kan ta utgangspunkt i at effektane av oppgjeret på eit vis heng saman med det nasjonale sjølvbiletet vårt som nordmenn. Rettsoppgjeret kan kanskje sjåast som eit ledd i den norske nasjonsbygginga.

Oppgjeret som nasjonsbygging

I statsvitskapen nyttar vi omgrepet nasjonsbygging om statlege tiltak som freistar å skape eit nasjonalt fellesskap, gjennom å knyte band mellom statleg territorium og innbyggjarane. Nasjonsbygging går i praksis gjerne ut på å framskaffe nasjonale symbol, som eignar seg for å fremje og styrkje nasjonal einiskap. Måla er politisk stabilitet og oppslutnad om samlande institusjonar, på tvers av lokale lojalitetar, religion og etnisitet. Nasjonsbygging er særleg viktig når det innafør grensene av ein

stat fir tre ulike, kvælle grupper. Nasjonsbygging prosessar er elles typiske for moderne statsdanningar, det vil seie frå og med det nittande hundreåret.

I Noregs tilfelle kan ein etter mi meining sjå rettsoppgjeret som del av nasjonsbygginga. Vi må her hugse at Noreg i 1940 enno var ein ung nasjonalstat, som berre trettifem år i førevegen hadde skilt seg ut frå unionen med Sverige. Rett nok kunne det nye kongedømet vise til ei stolt fortid, men denne fortida låg heilt tilbake i mellomalderen.

Ein viktig del av det ideologiske grunnlaget for sjølvstendet i 1905 var skapt av nasjonalistiske historikarar. Frå midten av 1800-talet tok desse til å forme ein eigen norsk identitet og ei eiga historie. Vikingane blei erklærde for tidlege nordmenn og løfta fram som nasjonale symbol, sjølv om dei ganske sikkert berre hadde ein lokal og stadbunden identitet. Ifølgje historikarane fanst det fleire ubrotne linjer like frå mellomalderen og fram til notida, mellom anna den frie, norske bondestanden og den egalitære strukturen i samfunnet.

Trass i at historikarane streva med å sette saman ein norsk-nasjonal fellesskap, var det inntil 1940 enno ikkje full politisk semje omkring dei nasjonale symbola. Arbeidar-rørsla, med sin internasjonale ideologi, avviste i regelen dei nasjonale rituala som borgarlege. Mange arbeidsfolk feira heller første mai enn syttande mai. Midt på trettitalet blei Arbeidarpartiet og fagrørsla rett nok meir positive til nasjonal symbolikk, men det var først krigen og okkupasjonen som gjorde slutt på atterhaldet hjå dei breie lag av arbeidarbefolkninga.

Etter frigjeringa er nasjonale symbol og ritar blitt omfanna av jamt over alle nordmenn. I etterkrigstida er syttande mai blitt ein dag som samlar nasjonen, på tvers av så godt som alle skiljeliner. 17. mai i fredsåret 1945 blei det rapportert om rekordstor deltaking i feiringa over heile landet. Dagen hadde fått ei anna meining enn før krigen. Truleg har noko av denne glansen overlevd til i dag, i alle fall tyder undersøkingar på at nordmenn framleis sluttar

Syn og Seen 1/1997

Syn og Seen 1/1997

94 prosent av oss feirar 17.mai. Har vi sterkare nasjonal-kjensle enn andre?(NTB)

massivt opp om nasjonale ritual: 94 prosent tek til dømes del i feiringa av syttande mai. Ein kan spørje seg om nordmenn etter krigen kanskje til og med har fått ei sterkare nasjonal-kjensle enn det ein finn i dei fleste andre europeiske landa? Nokre vil meine at nei-fleirtalet i Noregs to avstemmingar om EU-medlemskap er eitt teikn på at så er tilfelle.?

Når nasjonale symbol blei aksepterte av mest alle nordmenn etter frigjeringa, kan det vere eit døme på korleis krigen har spela ei rolle i det norske nasjonsbyggingssjessjektet. Norske historikarar er då også einige om at krigen førde til at dei tradisjonelle, politiske konfliktlinene fekk mindre å seie, samstundes som krigen også var med på å styrkje det nasjonale medvitet hjå nordmennene. Den sistnemnde effekten heng saman med innretninga av motstandskampen: Både London-regjeringa og Heimefronten rekna omgrepa parti, klasse og interesse som moglege trugsmål mot deira

nasjonale kamp mot NS. Følgja var at dei gamle, politiske motsetnadene blei erstatta av ein ny og viktigare motsetnad, nemleg mellom gode nordmenn på eine sida og landssvikarar på andre sida.

Svart-kvitt-biletet har enno i dag mykje å seie for den norske sjølvforståinga. Ein føresetnad for at krigen kan tene nasjonsbyggjande føremål er elles at forteljinga om han, og om oppgjeret etterpå, er eintydig. I Noreg har ein etter mitt syn gjennomarbeidd desse historiske røymslene, for å kunne gjere dei brukbare som samlande, nasjonale symbol.

Historia som myte

Ifølgje etnologen Anne Eriksen har vi nordmenn i høg grad mytologisert våre røymsler frå den andre verdskrigen, og frå dei fem åra med tysk okkupasjon. Ho dreg eit viktig skilje mellom dei historiske røymslene på den eine sida, og på andre sida måten historia er blitt tolka på innafør det ho kallar kollektivtradisjonen, der historia lever som ein myte. Eit særkjenne ved myten om krigen er at han er eintydig, utan nyansar. I myten opererer ein med enkle, moralske kategoriar som godt og vondt, rett og gale, ven og fiende. Alle hendingar, personar og grupper er på dette viset sette inn i eit enkelt svart-kvitt-skjema. Dette har gjort det mogleg å bruke myten til å framheve einskapen i folket: *Samhaldet under krigen*. Slik sett har myten medverka til å styrkje den norske, nasjonale identiteten. Heimefronten og nordmennene er i myten framstilte som ei eining: eitt samla folk i kamp mot dei vonde kreftene. Det følgjer sjølvsgat av dette at «alle» nordmenn var motstandarar av nazismen.

Rettsoppgjeret medverka til å gjere forteljinga om krigen eintydig, først og fremst ved at oppgjeret trekte ei endeleg skiljeline mellom svart og kvitt, altså landssvikarar og gode nordmenn. I dei offentlege statistikkane med tal frå rettsoppgjeret har grensdraginga feira sin totale triumf, skriv Anne Eriksen. I statistikken finn vi ulike kategoriar landssvikarar trygt plasserte i talkolonnar.

Under oppgjeret var det stort sett NS-folk som stilte seg opp. Okkupasjonshistoria: 2014 var sjeldsynt at NS-medlemmer blei frikjende. I praksis var det berre høg alder som kunne berge ein partimedlem frå retttgang og straff. Statistikken viser derimot at andre typar samarbeidsfolk, dei vi kan kalle ikkje-ideologiske, jamt over blei mildare handsama av domstolane. Av dei 16 000 som blei undersøkte for økonomisk landssvik til dømes, blei berre tjue prosent dømde, og då stort sett berre dei krigsprofittørane som i tillegg hadde vore NS-medlemmer. Ein kan seie at den formelle NS-medlemskapen blei brukt som eit objektivt hovudkriterium for skuld under oppgjeret. Slik sett blei rettsoppgjeret i grunnen eit politisk oppgjer, ettersom det konsentrerte seg om politisk kollaborasjon, og om eit parti. Oppgjeret retta seg i mindre grad mot andre former for samarbeid med okkupanten, slik som økonomisk eller administrativt samarbeid.

Skiljelina som blei stadfesta under rettsoppgjeret, tilsvarar elles langt på veg den eintydige måten dei illegale avisene, og ikkje minst NRKs radiosendingar frå London, framstilte forholda i Noreg på under okkupasjonen. Begge stader kritiserte ein alt NS-styret gjorde, samstundes som ein formidla uavgrensa tillit til motstandsviljen i det norske folket. Propagandaen hadde som einaste oppgåve å stemple Quisling og NS, ikkje å analysere eller nyantere, skriv Hans Fredrik Dahl.

Gjennom radiosendingane frå London medverka den norske eksilregjeringa til å forsterke nordmenns motvilje mot samarbeidsfolka. Eit døme er talane til admiral Riiser-Larsen, som var snar med å true svikarane med dødsstraff: *Medlemslisten for NS er passasjerliste for en reise med bare to stoppesteder: Galgen og Bjørnøya.* Også andre eksilregjeringar brukte London radio til å piske opp hatet mot kollaboratørane i heimlandet. Om den belgiske regjeringa har det såleis vore hevda at ho må ta noko av ansvaret for dei mange overgrepa mot samarbeidsfolk ved frigjeringa. I Noreg gjekk interneringa av NS-folk i mai 1945 stort sett fredeleg for seg, trass i den skarpe tonen London-sendingane hadde brukt mot kollaboratørane.

..ven hjelte fi...den?

I rettsoppgjeret valde ein i hovudsak altså å dra eit skilje mellom NS-medlemmene og andre. Dette kan vi sjå som ein av fleire moglege måtar å trekkje skiljet mellom svikarar og nasjonalsinna nordmenn (*jøssingar*) på Grensedraginga frå oppgjeret kviler slik eg ser det, på to føresetnader: for det første at NS var hjelpegutar for fienden, for det andre at nordmenn utafor NS ikkje hadde gått fienden sitt ærend. Etter mi meining er begge føresetnadene for kategoriske, og det vil igjen seie at skiljet mellom svart og kvitt blei for skarpt trekt opp under oppgjeret.

Alle som hørte til NS-rørsla, var korkje nazistar, forrædarar, eller særskilt tyskvenlege. Det kunne ligge ei rad ulike motiv bak ei innmelding i NS. Mange gjekk inn i partiet for å vere med på å halde oppe ei norsk forvaltning gjennom okkupasjonen: Mang ein ordførar rundt om i kommunane valde å bli sitjande okkupasjonen igjennom, sjølv om prisen var at han måtte gå inn i NS. Andre melde seg inn i partiet for å få arbeid, eller for å halde på den stillinga dei allereie hadde. Det er heller ikkje tvil om at også nordmenn utafor NS' rekkjer tok frivillig del i mangslags samarbeid med tyskarane, eller for den saks skuld med det norske NS-regimet. NS kunne rett og slett ikkje ha fått kommunal- og sentralforvaltninga til å fungere slik dei gjorde, utan at mange ikkje-medlemmer medverka aktivt og passivt.

Ein må, etter mi meining, slutte å sjå NS under okkupasjonen som eit isolert parti utan noko oppland av sympatisørar. Vi finn mange døme på at ikkje-medlemmer i forvaltninga tilsynelatande utan problem tilpassa seg dei nye, nasjonalsosialistiske styresmaktene. I si bok om jødeportasjonane i 1942 seier kriminologen Per Ole Johansen at fleire hundre norske politifolk må ha teke del, saman med mange funksjonærar i kommunal og statleg forvaltning. Før jødane blei arresterte, hadde sorenskrivarar, byskrivarar og lensmenn over heile landet vore med på Justisdepartementet si kartlegging av norske jødar. Berre eit mindretal av nordmennene som var involverte i jødeforfølgningane, var NS-medlemmer, og få blei straffa for si rolle i denne saka.

Syn og Segn 1/1997

Syn og Segn 1/1997

Næri det vet under okkupasjonen har vore kalla ei motstandsfriske sone. Samarbeidsviljen hjå dei næringsdrivande gjekk langt ut over det som var naudsynt, skriv Johs. Andenæs. Mange tente gode pengar på leveransar til tyskarane. Då Quisling dagen etter statskuppet sitt i april 1940 kalla inn organisasjonane i arbeidslivet til drøftingar, var direktør Lorentz Vogt frå Industriforbundet ein av to framtmøtte. Om hausten same år gav Industriforbundet ei lojalitetserklæring til NS' innanriksminister, Albert Viljam Hagelin. Under rettsoppgjeret blei likevel ingen av dei ansvarlege leiarane i Industriforbundet straffa for samarbeidsviljen dei hadde vist mot NS og tyskarane i starten av okkupasjonen.

Også på arbeidstakersida var mange viljuge til å jobbe for tyskarane: Ein reknar med at oppimot 200 000 norske arbeidarar tok slikt arbeid, for det meste frivillig og mot god betaling. Allereie i april-mai 1940, altså medan norske styrkar enno var i kamp med tyskarane, stilte to tusen trønderske arbeidarar opp for å vere med og gjere klar Værnes lufthamn, slik at tyske fly kunne bruke ho. Heller ikkje tyskararbeidarane blei straffeforfølgde under oppgjeret.

Både innafor forvaltninga og i næringslivet synest mønsteret under rettsoppgjeret å ha vore at NS-medlemmer blei straffa, medan tilsvarende handlingar som var utførde av ikkje-medlemmer, ofte ikkje blei undersøkte av politiet i det heile. Sjølv ikkje embetsmenn som hadde hatt leiande stillingar i nazifiserte offentlege organ, blei straffa, om dei då ikkje hadde teikna seg som NS-medlemmer.

Motstanden i samfunnet var nok ikkje så eintydig som han har vore framstilt. Eit siste døme på dette kan vere dei mange norske kvinnene, truleg ein stad mellom femti tusen og hundre tusen, som hadde kjærleiksforhold til tyskarar. Kriminologen Dag Ellingsen meiner at det norske samfunnet på mange vis følgde ei samarbeidsline i okkupasjonsåra, noko som berre i liten grad blei signalisert av rettsoppgjeret. Eit slikt perspektiv ville truleg også gjewe eit meir nyansert bilete av NS' rolle.

Mange gjekk inn i NS for å halde oppe ei norsk forvaltning under okkupasjonen. Foto frå Oslo kommunes møte der Quisling talar (NTB)

NS enda til sjuande og sist opp med mykje av skulda for krigen og okkupasjonen. Etter rettsoppgjering kunne ein godt ha drege følgjande slutning: Det var dei norske NS-folka som var hovudansvarlege for tapa landet hadde lidd som følgje av krigen og okkupasjonen, ikkje tyskarane.

Berre 81 tyskarar blei dømde som krigsforbrytarar i Noreg. Mange sannsynlege brotsmenn fekk ustraffa dra heim til Tyskland, til og med fleire av dei verste torturistane og bødlane i Gestapo. Noko av forklaringa ligg i dei juridiske problema som oppsto når ein freista å stille tyske borgarar for norske domstolar. Ei anna årsak er at det øvste leiarsjiktet i okkupasjonsmakta ikkje var tilgjengeleg: Nokre hadde tatt sitt eige liv, andre var ute av landet. Sluttresultatet var i alle høve at tyskarane sine brotsverk i Noreg stort sett blei avskrivne som normal krigføring.

Når rettsoppgjering i så stor grad kom til å dreie seg om partiet NS, kan det vere rimeleg å sjå det i samanheng med korleis Heimefronten påverka førebuingane til oppgjeret. Som regel godkjende Londonregjeringa utkasta frå Heimefronten utan å gjere endringar i dei, mellom anna fordi ho gjerne ville følgje opinionen heime i Noreg. Etter Heimefronten si mening hadde alle NS-medlemmer gjort seg skuldige i ei alvorleg form for kollaborasjon. Ja, Heimefronten fekk til og med gjennomslag for at NS-folka skulle betale ei kollektiv, økonomisk erstatning for skadane krig og okkupasjon førde med seg for landet.

Kanskje er dette eit mønster ein òg kan finne i andre land: Motstandsørslene medverka til å skjerpe straffene i oppgjera, og til å gjere oppgjera meir omfattande. Belgias eksilregjering planla i 1941–1942 å straffe nokre få hundre leiande kollaboratørar. Då den same regjeringa seinare bestemte seg for å straffe titusenvis, kom det for ein stor del av påverknad ifrå motstandsørsla i heimlandet, som ville «ta» alle samarbeidsfolka. Også den nederlandske eksilregjeringa gav etter for krav frå den organiserte motstanden om massearre-

stasjon. Luxembourg forlangte motstandsørsla at alle passive NSDAP-medlemmer i forvaltninga skulle granskast.

Den kompromisslause haldninga som den norske Heimefronten hadde til NS, kan seiast å følgje naturleg av motstandsørsla si line under okkupasjonen. Motstandsarbeidet retta seg i Noreg hovudsakleg mot NS-regimet og dei ideologiske framstøytane som kom derifrå, og stort sett berre indirekte mot dei tyske okkupantane. Nøkternt vurdert blei då også tyske militære og økonomiske interesser i lita utstrekning råka av motstanden i Noreg.

Når motstandsørsla valde det norske NS-styret som hovudmotstandar, var det mellom anna av frykt for at tyskarane i større grad enn NS kunne kome til å svare med represaliar mot befolkninga. Forfattaren Helge Krog kritiserte motstandslina då han året før frigjeringa skreiv ein kontroversiell pamflett. Her hevda han mellom anna at tyskarane (og den norske industrien) var godt tente med at motstanden fokuserte einsidig på dei norske quislingane. Etter mi mening finn vi ein kontinuitet ifrå motstandsørsla si line under okkupasjonen og like inn i rettsoppgjeringa. På eit vis blei dommane som fall under oppgjeret, ei stadfesting av at NS faktisk hadde vore hovudfienden. Slik sett rettferdiggjorde oppgjeret på same tid det at Heimefronten konsentrerte seg om Quislings regime.

Svikarar og jøssingar

Det at terskelen for straffbart landssvik blei sett så lågt som ved medlemskap i NS, førde på same tid til at terskelen for å kunne rekne seg som god nordmann blei tilsvarende låg. Det vil sei at den klare grensedraginga i rettsoppgjeringa også skapte mange nye jøssingar. Ikkje reint få av desse hadde nok i røynda vore i ei gråson mellom samarbeid og motstand i okkupasjonsåra.

Etter avklaringa frå rettsoppgjeringa skulle det lite til for å kunne kalle seg jøssing. Dette passa godt overeins med sjølve førestellinga om Heimefronten. Fronten var ikkje nokon formell organisasjon, og det trøngst ikkje noka aktiv

handling for å rekne seg som medlem. Grunnplanet i Heimefronten kan sjåast som eit åndeleg fellesskap, sett saman av alle nordmenn som inne i seg hadde vore mot NS og tyskarane. Menneske som hadde vore passive i okkupasjonsåra, kunne dermed sjølv velje å definere seg som motstandsfolk i tida rundt frigjeringa. Truleg var det få aktive motstandsfolk blant dei som i mai 1945 markerte si nasjonale haldning ved å klippe håret av tyskar-tøser, eller ved å spytte på arresterede NS-folk. Vi veit ifrå andre land i Europa at dei mest hatefulle og valdelege i motstandsørslene ofte var folk som var komne med kort tid før frigjeringa.

Som ei samanfating kan vi sei at delelina frå rettsoppgjeringa kanskje ikkje var noka god skilring av røyndomen i okkupasjonsåra. Motstand og samarbeid var ikkje to motpoler, det var ein glidande overgang mellom dei to handlingsvala. Kanskje hadde ein skala vore betre egna til å fange opp realitetane? På ein slik skala kunne ein ha plassert individ mellom ytterpunkt aktiv motstand på eine kanten, og aktivt samarbeid på andre kanten. Freista ein å gjere dette, ville ein truleg ende opp med få folk ute på ytterkantane, og dess fleire ein stad i gråsona imellom. Det er for eksempel ikkje originalt om vi tenkjer oss at berre ein liten minoritet av befolkninga tok del i aktivt motstandsarbeid. Nordmenn flest var slik sett passive i okkupasjonsåra. Dei hadde nok med strevet i dagleglivet.

Symbolfunksjonen ved oppgjeret

Eg trur rettsoppgjeringa fekk ein viktig symbolsk funksjon for den norske sjølvforståinga, ved at det stadfesta oppfatninga om eit skarpt skilje mellom *oss* og *dei andre*. Inntrykket som har festa seg hjå nordmenn flest, er at oppgjeret i det store og heile var ein suksess, og at det var rimeleg og rettvis. Slik var òg Stortinget sin konklusjon i 1964, då dei folkevalde drøfta oppgjeret for hittel siste gong, i samband med at Justisdepartementet la fram si innstilling *Om landssvikoppgjeringa*. Symbolfunksjonen ved rettsoppgjeringa gjer truleg at oppfatninga om eit uproblematisk oppgjer vanskeleg lét seg nyantere. Dei som har gjort freistningar på å nyan-

tere synet på rettsoppgjeringa, har så langt fått lite gjennomslag hjå befolkninga, om ein skal dømmet etter røynselene frå ordskiftet om oppgjeret.

I dei første åra etter at oppgjeret tok til, var det stadig ordskifte om det, og det kom ut ei mengd litteratur om emnet. Typisk for ordskiftet var likevel at det hovudsakleg gjekk føre seg mellom folk frå den rette sida. Dei dømde sjølv har sjeldan kome til orde i media, og i dei tilfella der dei har fått delta i fjernsynsprogram, er dei gjerne blitt utskjelte og latterleggjorde. Deira kritikk av oppgjeret finn ein i eit ukjent tal bøker og mindre trykksaker, som dei oftast har gjeve ut på eigne forlag. Jamt over har denne litteraturen fått lite merksemd utafor miljøet av tidlegare NS-folk.

Ein del av ordskiftet gode nordmenn førde om rettsoppgjeringa, gjekk som tidlegare nemnt mellom Isfronten og Silkefronten. Dei var usamde om kor hardt ein skulle straffe landsvikarane. Graden av usemje bør likevel ikkje overdrivast: Det var i stor grad politisk semje om hovudlinene ein skulle følgje i oppgjeret. Ein kan også hevde at det eigentleg var avgrensa rom for endringar i oppgjeret, ettersom prinsippa jo var fastlagde i London alleie før frigjeringa. Stortinget drøfta ikkje *landssvikordninga* før i februar 1947, og då var oppgjeret alleieie kome så langt på veg at ein var bunden av det som alt var gjort. Etter det siste ordskiftet om oppgjeret i Stortinget i 1964 har det mest ikkje vore drøfta offentleg i det heile. (Eg vel her å sjå bort ifrå nokre showprega fjernsynsprogram med lite vettug innhald.)

Ein kan spørje seg om oppgjeret hadde fått ein svekt symbolsk funksjon dersom ein hadde fått nyansert det rådande synet på rettsoppgjeringa som rettvis og som ein suksess? I røynda har det kanskje vore eit tabu mot å lage kritiske analysar av rettsoppgjeringa: Vitskapsfolk har dels vore redde for å bli tatt til inntekt for NS-folka sin eigen versjon av hendingane, dels for å bli oppfatta som kritiske til motstandsørsla sin innsats. Vitskapsfolka har difor nølt med å røre ved dei eintydige etiske kategoriane god og vond, jøssing og landssvikar. Enno i dag er

det forska lite på det norske rettsoppgjeret, sett i forhold til at oppgjeret utan tvil var ei viktig sosial og politisk hending.

Dei kraftige reaksjonane mot fjernsynsserien *I solkorsets tegn*, som NRK sende på byrjinga av åttitalet, kan vere eit døme på korleis mange nordmenn vegrar seg mot nyanseringar av svart–kvitt-biletet frå oppgjeret. I fjernsynsprogramma let Haagen Ringnes ei rad med vanlege NS-folk kome til orde, slik at dei sjølv kunne fortelje om sine handlingar i okkupasjonsåra, og om motiva dei hadde.

Programma fokuserte på grasrota i NS, fordi det synte seg vanskeleg å få nokon i leiarstellet til å stille opp. NS-folka i serien oppfatta ikkje seg sjølve som anten nazistar eller svikarar. Mange sjåarar blei provoserte av fjernsynsserien, kanskje særleg fordi quislingane på skjermen gav inntrykk av å vere heilt alminnelige nordmenn. Dei var ikkje menneske ein utan vidare kunne avvise som vonde og svikefulle, slik som torturistar og angivarar. Bakgrunnen for reaksjonane var truleg at mange opplevde serien som eit trugsmål mot det enkle kategorisystemet dei var kjende med, altså skiljet mellom gode nordmenn og svikarar.

Skal symbolfunksjonen ved rettsoppgjeret halddast ved like også i framtida, er det ein føresetnad at svart–kvitt-biletet blir halde ved like, og at det blir formidla til nye generasjonar av nordmenn. Formidlinga skjer på fleire vis, mellom anna gjennom dei mange jubilea, der heltane blir feira, og gjennom lærebøkene som blir nytta i skulen.

Skulebøkene byggjer på den tradisjonelt eintydige historieverjonen, som har dominert i det meste av etterkrigstida. I røynda har det vore semje mellom historikarane om korleis hendingane i okkupasjonshistoria skal tolkast. Perspektivet til dei historikarane vi kan kalle *tradisjonelistane*, er på sett og vis eit moralsk perspektiv: I arbeida sine har dei, med få unntak, eineståande nasjonale samholdet i okkupasjonsåra. Oppgjeret blir framstilt som siste akt i dramaet, der dei skuldige svikarane får si rett-

viser. f. Usemjona forringing av oppgjeret, som faktisk var til stades i samtida, er blitt tona ned i historiebøkene.

Etter mi meining kan vi sjå den eintydige historieverjonen om krigen og oppgjeret som ei klassisk nasjonsbyggjande forteljing: Ho fortel om eit samla folk som kjempa ein kamp mot ei vond overmakt, ein kamp som trass i fleire år med undertrykking og motgang fører til siger. Frå byrjinga av 1980-talet har ei gruppe yngre historikarar utfordra fleire av dei tradisjonelle fortolkningane i norsk okkupasjonshistorie. Desse historikarane kan vi kalle *revisjonistane*. Ordskiptet mellom dei to historikargruppene har vore kalla ein norsk historikarstrid.⁸ Ein hovudskilnad mellom tradisjonalar og revisjonistar ligg nettopp i deira syn på NS og andre samarbeidsfolk. Revisjonistane freistar å forstå kollaboratørane på deira eigne premisser, i staden for å fordømme dei som umoralske, slik det har vore vanleg å gjere. Det følgjer logisk at den måten revisjonistane forstår handlingane og motiva til kollaboratørane på, med tida også kan leie til ei nyansering av svart–kvitt-biletet frå oppgjeret.

Sluttkommentar

I Noreg blei nazismen under rettsoppgjeret handsama som eit moralsk problem hjå einskilde personar. Men dermed blei nazismen samstundes også avpolitisert, ettersom kampen mot NS ikkje blei forstått som ein ideologisk kamp, men som ein kamp mot landssvikarar. To år etter frigjeringa peika Torolf Elster på denne sida ved rettsoppgjeret, då han i ein artikkel etterlyste det han kalla politisk djupn i oppgjeret. Han meinte ein burde forfølgje nazismen og dei politiske røtene hans, og ikkje berre handsame landssvik som ei teknisk form for kriminalitet. Elster fekk svar frå Johs. Andenæs, som sa at domstolane i landet var sette til å stelle med lovbrøt, ikkje med filosofiske og politiske spørsmål. Der stoppa ordskiptet deira, men nettopp i våre dagar kan det kanskje vere grunn til å ta opp denne tråden att.

Kva om Noreg hadde freista å ta eit oppgjer med 'alle ideologier' i den gongen, og ikkje

berre med den menneska som han? Kunne ei avnazifisering, slik ein mellom anna freista å få til i Tyskland, ha styrkt den mentale motstandskrafta i den norske befolkninga mot nye former for høgreekstremisme? Ferske meiningsmålingar som er gjennomførde i ei rad vesteuropeiske land, kan tyde på at framandhat og rasisme er i ferd med å bli meir utbreidde haldningar hjå folk flest. Noreg utgjer diverre ikkje noko unntak ifrå denne trenden. Eit utslag av desse haldningsendingane hjå europeiske veljarar er framveksten av høgrepopulistiske, innvandarfiendtlige parti, som mange stader har vunne stor tilslutnad.

Sidan utviklinga eg no har greidd ut om, er den same i nær på alle landa, kan ein vanskeleg hevde at ein kunne ha forhindra ho ved å leggje meir vekt på avnazifisering etter andre verdskrigen. Ho er jo i høg grad til stades også i Tyskland og andre land, der ein nedkjempa nazismen som eit politisk fenomen. Om den ideologiske kampen mot nazismen verkeleg har hatt ein slik immuniserande verknad, må han i alle fall vere svekt no.

Trass i at Noreg avpolitiserde NS, har vi kjent oss rimeleg trygge på at det aldri ville dukke opp liknande, politiske fenomen igjen. Difor blei stortingsvalet hausten 1995 ei overrasking for mange, då sjølve ordet nazisme syntse seg ikkje å vere tilstrekkeleg til å skremme veljarane bort frå eit parti. Like før valet blei det kjent at stortingsmannen Øystein Hedstrøm frå *Framstegspartiet* (Frp) hadde vore med på eit møte med rasistar og nynazistar i Godlia kino i Oslo. På møtet drøfta dei framførte strategiar for sin felles kamp mot innvandring ifrå den tredje verda.

Dei politiske motstandarane til Frp brukte nazimøtet på Godlia for alt det var verdt, særleg *Dagbladet*, som i Hedstrøm-saka såg ein sjanse til å demonstrere sin liberale profil i innvandringsspørsmål. Angrepa retta seg ikkje berre mot Hedstrøm, men òg mot partileiaren Carl I. Hagen, som valde å ikkje støyte Østfold-representanten ifrå seg.

Overraskinga blei truleg stor i *Dagbladet*-redaksjonen, då valet faktisk blei ein triumf for

det utskjelte partiet. Om valresultatet faktisk tyder at ordet nazisme har mista sin avskrekkende effekt, er det likevel vanskeleg å seie noko sikkert om. Eg kan også tenkje meg at veljarane støtta Frp fordi dei mislikte kampanjejournalistikken som *Dagbladet* og andre medium brukte. Kanskje oppsto det me kan kalle ein *underdog*-effekt hjå veljarane: Dei tok parti for dei forfølgde, Hedstrøm og Hagen.

Til slutt kan me spørje oss om ikkje utstøyinga av NS trass alt er i ferd med å avta. Med åra er ho vel blitt mindre plagsam for dei dømde og familiane deira? Ein skulle tru at svaret var ja. Minnet om NS er vel ikkje lenger så skarpt, det er ikkje lenger så mange som kan hugse kven NS-folka i nabolaget var. I alle fall kjenner nok ikkje ungdommen namna på dei gamle nazistane. Slik sett er dei sosiale effektane av oppgjeret truleg i ferd med å gå over.

Men om minnet har bleikna, er det truleg samstundes blitt frigiort ifrå dei historiske realitetane. Ungdomen har jo ikkje førstehands kjennskap til den norske okkupasjonskonteksten, men dei er dess betre kjende med Hollywoods versjon av den andre verdskrigen som ein kamp mellom *good guys* og *bad guys*. Det er difor ikkje til å undrast over at nazismen, både i Noreg og internasjonalt, i aukande grad blir forstått som vondskap sett i system.

Ei følgje av desse endringane over tid er at kjennskapen til nyansar i den norske okkupasjonsrøynda er i ferd med å gå tapt. Generasjonen som sjølv opplevde dei fem åra, kjende til at det fanst menneske ein ikkje så lett kunne plassere som jøssing eller svikar. Desse mellomkategoriane er meir eller mindre gløynde i dag. Eit døme er dei stripete, som ikkje var NS, men som likevel blei rekna for å sympatisere med tyskarane eller med Quislings rørsle. Ei anna gruppe som ikkje passa inn i det enkle svart–kvitt-skjemaet, var roarane: Folk som mot slutten av krigen freista å framstille seg som meir ihuga motstandsfolk enn det dei i røynda hadde vore i dei første krigsåra. Også svartebørshaiane og dei før nemnde tyskararbeidarane er døme på mellomkategoriar som er i ferd med å bli gløynde.

Til det beste for mennesket?

Johannes Morken

Moderne fostermedisin har eit janusandlet som skrik mot oss. Livreddaren og bøddelen går i den same frakken.

Johannes Morken (f. 1959) er journalist i Vårt Land og har skrive boka Livskamp og prøverør

Agronomen og stortingsmannen Kåre Gjønnes fortalde ein gong denne historia frå fagfeltet sitt som innfallsvinkel til å drøfta korleis framsteg ikkje alltid vart til det beste for mennesket: I jakta på meir brød til ei verd med sveltande, måtte vi få meir mjøl. For å greia dette, tenkte forskarane, måtte vi ha større aks på kornet. Dei klarte å forska fram nye kornsortar med større aks. Skulle dette kornet veksa fram, måtte det få meir gjødsel.

Forskarane fekk lagt grunnlaget for handelsgjødsel som vi brukte på det nye kornet. Det viste seg då at at det store akset vart for tungt for det lange strået, og vi fekk legde i åkeren. Det ville forskarane løysa med å finna nye kornsortar med stivare strå. Forskaren klarte det. Saman med kollegaer laga han også nye sprøytemiddel for å gjera strået kortare. På den måten kunna han bruka endå meir gjødsel. Det viste seg då at akset kom kom så nær bakken at det vart angripe av giftige soppar.

Men forskaren såg ikkje på det som noko stort problem: Vi lagar berre eit nytt sprøytemiddel, sa dei. Når strået var vorte så kort, fekk kveka betre vekstvilkår på grunn av det nye lyset der nede på bakken. Men forskaren visste råd: Han laga eit nytt sprøytemiddel som tok kverken på kveka – og klarte det. På den måten stod åkeren fram – ein fin gul kornåker med store flotte aks som kunne gje mykje mjøl og brød. Men då regnet kom, viste det seg at strukturen i jorda var øydelagd. Restar av sprøytemiddel og næringsstoff flaut saman med regnet opp på bakken og ut i oppne bekkar og elvar

For dei tidlegare NS-medlemmene sin del er følgjande boka ein viktig opplysning. I 2011 høve hjå unge menneske er blitt liketydig med den tyske nazismen og folkemordet hans. Eg trur at det enno heng eit stigma ved dei som blei dømde under rettsoppgjeret, men sjølv innhaldet i stemplinga har nok endra seg. På eit vis er biletet av NS blitt meir eintydig negativt enn nokonsinne. Den tidlegare redaktøren av *Morgenbladet*, Chr. Christensen, hadde for få år tilbake ei rad samtalar med tidlegare NS-folk. Dei sa ganske riktig at det faktisk var mindre belastande å vere tidlegare NS-medlem i slutten av førtiåra enn sist på åttiåtalet. Like etter krigen visste folk nemleg trass alt kva NS hadde stått for, og kva medlemmene faktisk hadde gjort. I våre dagar blir dei, hjå ein uvitande opinion, berre sette i samband med jødeforfølgning og konsentrasjonsleirar.

Litteratur

- Andenæs, Johs.: *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo 1979.
- Borge, Baard: *Ein 'soziales Erdbeben' – Auswirkungen der Nachkriegsprozesse in Norwegen*. Artikkel til internasjonal konferanse om etterkrigsoppgjera i Europa. Documentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Wien juni 1996.
- Borgersrud, Lars: *Unngå å irritere fienden*. Oslo 1981.
- Hull, Edvard: *Norgeshistorien etter 1945*. Oslo 1982.
- Christensen, Chr.: *Den andre siden*. Oslo 1988.
- Dahl, Hans Fredrik: *Dette er London. NRK i krig 1940–1945*. Oslo 1978.
- Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen*. Oslo 1990.
- Dahl, Hans Fredrik (red): *Norsk krigsleksikon 1940–1945*. Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik (red): *Krigen i Norge*. Oslo 1974.
- Engen, Eystein: *Gutten fra Gimle*. Oslo 1994.
- Ellingsen, Dag: *Krigsprøftørene og rettsoppgjøret*. Oslo 1993.
- Elslander, Peter, og Mark van den Wijngaert: Dishonourable conduct in a divided state: settling accounts with the collaborators in Belgium. Kjem i *Modern Europe after Fascism*, New York 1997.
- Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen*. Oslo 1995.
- Eriksen, Knut Einar og Halvorsen, Terje: *Frigjøring*. Oslo 1995.
- Eriksen, Thomas Hylland: Nasjonal identitet – et ufulleendt prosjekt. I Bente Rød Larsen (red): *Norsk kultur i møte med Europa*. Harstad 1995.
- Figureiredo, Ivo de: En norsk historikerstrid? i *Nytt Norsk Tidsskrift*, 4-1995.
- Furre, Berge: *Vårt hundreår*. Oslo 1991.
- Gogstad, Anders Chr.: *Helse og hulekors*. Bergen 1991.
- Grimnes, Ole Kristian: *Norge og den andre verdenskrig: Hjemmefrontens ledelse*. Oslo 1977.
- Grimnes, Ole Kristian: *Norge under okkupasjonen*. Oslo 1983.
- Hobsbawm, Eric og Ranger, Terence: *The Invention of Tradition*, Cambridge 1984.
- Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*. Oslo 1984.
- Kolsrud, Ole: *The treason trials in Norway – harsh, just or lenient?* Artikkel til internasjonal konferanse om det norske rettsopp-

- gjeret i ¹rativt perspektiv, e-Instituttet i Bergen, 25.–26. 194.
- Langeland, O.H.: *Dømmer ikke*. Oslo 1948.
- Larsen, Stein Ugelvik: Die Ausschaltung der Quistlinge in Norwegen. I Henke og Wollner (red): *Politische Säuberung in Europa*. München 1991.
- Larsen, Stein Ugelvik: *How to bring new ideas on the overall understanding of the Rettsoppgjøret*. Artikkel til internasjonal konferanse om det norske rettsoppgjeret i komparativt perspektiv, Goethe-Instituttet i Bergen, 25.–26.11.1994.
- Larsen, Stein Ugelvik: In the buffer zone between the Germans and the Welsh. Forced nazification and severe denazification in Luxembourg. Kjem i *Modern Europe after Fascism*, New York 1997.
- Larsen, Stein Ugelvik: The settlement with Quisling and his followers in Norway. Kjem i *Modern Europe after Fascism*, New York 1997.
- Novick, Peter: *The resistance versus Vichy*. New York 1968.
- Olden, Asgeir: *Fødd skuldig*. Oslo 1988.
- Sivertsen, Aage Georg: *Rinnan – et nærbilde*. Oslo 1995.
- Steinbach, Peter, og Jürgen Weber (red): *Vergangenheitbewältigung durch Strafverfahren?* München 1988.
- Sørensen, Øystein: *Hitler eller Quisling?* Oslo 1989.
- Østerud, Øyvind: *Hva er nasjonalisme?* Oslo 1994.
- Østerud, Øyvind: *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*. Oslo 1996.
- Østerud, Øyvind: *Nasjonaltatene Norge – en karakteriserende skisse*. I Allén, Ramsøy og Vaa (red): *Det norske samfunn*. Oslo 1988.
- Aagedal, Olav: Ja vi elsker og vi feirar. I *Dagbladet* 15.5.1996

Kjelder

- Dagbladet* frå 3.6.1996.
- Domsdokument frå rettsoppgjeret, Riksarkivet. *Klassekampen* frå 1.7.1996.
- Morgenbladet* frå 6.1.1948.
- World Values Survey for 1981 og 1990.

Notar

1. Dei som blei dømde under rettsoppgjeret, har i regelen ikkje gode teke nemninga landssvikar, fordi dei meiner at ho har stempla dei som svikefulle menneske utan nasjonal haldning. Sjølv hevdar dei oftest at dei hadde ideelle motiv for sine handlingar i okkupasjonsåra.
2. Bertram Dybwad Brochmann. Brochmann blei seinare dømd til tre års fengsel for landssvik.
3. Partiet *Volksunie* (VU) blei stifta etter krigen, for å rehabilitere flamske samarbeidsfolk. VU tek framleis del i dei belgiske vala. I det siste parlamentsvalet fekk partiet fem representantar.
4. *Gestapo* er ei forkorting for tyskarane sitt *Geheimliche Staatspolizei* (Det hemmelige statspolitiet).
5. Dette skjedd siste gongen i Bjørn Nilsens fjernsynsserie om Rinnan, som blei send av NRK i 1996.
6. Sørensen bruk av omgrepet nasjonal om den dominerande retninga i NS er blitt kritisert. Sjå til dømes Ole Kristian Grimnes sin artikkel i *Nytt Norsk Tidsskrift* 2-1990.
7. Samfunnsforskarane er ikkje samde om kor stor innverknad nasjonalisme hadde i dei to EU-avstemningane. Sjå til dømes Øyvind Østeruds bok *Hva er nasjonalisme?*, side 44–45.
8. Omgrepet historikarstrid kjem frå Tyskland, der det midt på 1980-talet var eit hissig ordsifte mellom historikarane. Framstående fagfolk som Ernst Nolte og Andreas Hillgruber meinte at fleire hevdvunne oppfatningar om nazitida burde omskrivast. Dei argumenterte til dømes for ei relativisering av jødeutryddingane, som dei mellom anna ville forklare med forhold utafor

Resultatet var forgifting og eit utarma biologisk mangfald. Av åtte bekkar i dei mest tette korn-distrikt, var det restar av sprøytemiddel i seks. Kva tyder det for helsesituasjonen? Vi fekk meir korn. Men problemet var at det vart altfor stort. Lagera med korn vart store, og bøndene fekk tilskot for å ta areal ut av aktiv drift.

Så kan vi saktens spørja kva vi hadde oppnådd? Kvant nytt framsteg som vart utforska av forskarane, applaudert av samfunnet og støtta av politikarane, vart fastslege å vera flott for menneskeslekta. Men summen av alle desse gode tinga vart eit nytt problem.

Kva er godt og vondt?

Så langt bonden og fylkesmannen Gjønnes og historia hans om «til det beste for mennesket». Vi skal ikkje dra parallellane for langt når vi ser på framsteg i medisinsk teknologi. Men det kan vera verdt å ta med seg biletet av kornåkeren og miljøet rundt åkeren når vi ser på einskilde utviklingstrekk i moderne medisin.

Mennesket har alltid søkt ny kunnskap. Eva var den fyrste som utforska kunnskapen – og fekk smaka frukta av si eiga sprenging av grensene i Paradis. Ein humanetikar vil på si side forsvara syndefallet – mennesket tok saka og kunnskapen i eigne hender og braut med ein Gud som berre ville setja grenser for den menneskelege kunnskapstørsten og verketrangen.

Men ved synet av moderne teknologi og følgjene av han vert vi altså minna om den